

TRECEREA DE LA COPILĂRIE LA MATURITATE ȘI ROLUL CĂSĂTORIEI ÎN NORD-ESTUL PROVINCIEI ROMANE MOESIA INFERIOR (SCYTHIA MINOR)*

DE

DAN APARASCHIVEI**

Abstract

In the Roman classical time, as well as during the Christian period, the very young age of marriageable girls indicates that their passage from childhood to adulthood was somewhat enforced. Our study aims to observe and comment on several aspects regarding the de jure and de facto marriageable age and consequently the age of passage from childhood to adulthood between the 1st and the 6th centuries AD in the area corresponding to the late Roman province Scythia Minor. The importance of marriage and childbearing in the Roman world is revealed, also, by the sources that refer to the premature death of young people, before their marriage.

Analyzing the symbolic meaning of funeral inventory in graves of marriageable girls is another objective of this study. The clothing, the jewels and the rest of the funeral inventory, together with the specific rituals might reveal unmarried status of the deceased young woman, but also her nulliparous status and consequently her symbolic "childhood".

Keywords: *Moesia Inferior, Scythia Minor, marriage, childhood, adulthood, funeral inventory.*

În societatea romană, conceptul general de *familia* desemna o structură complexă ce reunea un număr important de persoane provenite atât pe linie ereditară, prin alianță, dar și din libertii și sclavii casei. Totuși, prin prisma relațiilor afective, a responsabilităților primare și a angajamentele ferme, nucleul familial era format din *pater familias*, liderul și factorul decizional, mama și copiii lor¹.

Legislația lui Augustus confirmă căsătoria ca pe un act cu multiple implicații în societatea romană. Importanța și consecințele sale, dar, totodată și combaterea celibatului sunt stipulate în legile emise în epocă, dintre care multe au fost preluate și adaptate în perioada creștină².

* O variantă extinsă a acestui material, în limba engleză, va fi publicată într-un volum colectiv din seria *Eastern and Central European Studies*, Editura Peter Lang (New York-Oxford-Frankfurt-am-Mein-Zürich-Viena).

** Institutul de Arheologie din Iași, danaparaschivei76@yahoo.com.

¹ B. D. Shaw, *The Family in Late Antiquity: The Experience of Augustine*, in *Past and Present*, 115 (May), 1987, pp. 3-4 și nota 1. G. Nathan afirmă că „din perspectiva istoriei romanilor familia a rămas o unitate neschimbată în esență, atât în ceea ce privește compoziția, elementele ce țin de habitat, dar și ca dinamică a relațiilor interfamiliale”: G. Nathan, *The Family in Late Antiquity*, Routledge, London, New York, 2000, p. 185.

² Conform legislației augustane (*lex Iulia de maritandis ordinibus* și *lex Iulia de adulteris coercendis* din 18 B.C., dar și *lex Papia Poppaea nuptialis*, din 9 A.D., au stabilit bazele legale ale căsătoriei în perioada romană clasică; cf. G. Rotondi, *Leges publicae populi romani: elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, extras din *Enciclopedia giuridica italiana*, Società Editrice Libreria, Milano, 1912) obligația căsătoriei a fost legiferată tocmai pentru a lupta cu celibatul; limitele de vârstă de la care se puteau oficia căsătoriile sunt clar stipulate alături de timpul ce trebuia să treacă până la recăsătoria femeii după un divorț sau după moartea soțului (șase luni, respectiv un an); avantajele și privilegiile acordate în cazul în care familia avea mai mulți copii și sancțiunile pentru celibatari erau, de asemenea, specificate în documentele juridice ale vremii. Vezi G. Nocera, *I rapporti tra cristianesimo e istituti familiari alla luce del diritto e della letteratura del Tardo Impero*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, p.135, nota 18.

Evoluția legislației ce controla aceste aspecte sub Constantin cel Mare, Theodosius al II-lea și Valentinian al III-lea este bine documentată și s-a putut constata că nu există o fractură evidentă cu principiile reglementate deja în perioada romană: P. G. Caron, *Consensu licite matrimonia posse contrahi, contracta non nisi misso repudio solvi (C.5, 17,8)*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 287–298.

Scopul studiului de față este de a observa și comenta condițiile în care se realizau căsătoriile, vârsta la care se oficiau, momentele și evenimentele care marcau trecerea de la copilărie la maturitate, relațiile dintre soți. Preocuparea noastră se extinde și asupra simbolisticii inventarului funerar pentru indivizii decedați înaintea vârstei maritale, dar și asupra posibilelor conexiuni între riturile de trecere³. Spațiul asupra căruia ne concentrăm cercetarea este arealul cuprins între Dunăre și Marea Neagră, corespunzător părții de nord-est a provinciei romane Moesia Inferior, zonă care a fost transformată în provincia Scythia Minor prin reformele administrative ale lui Dioclețian. Demersul de față se va baza cu precădere pe informații provenite din izvoarele arheologice și epigrafice, în condițiile în care sursele literare care să facă referire directă la aceste chestiuni din regiune lipsesc. Analiza comparativă a datelor de care dispunem din alte provincii ale Imperiului va fi utilizată ca metodă prevalentă în abordarea aspectelor nedocumentate suficient în regiunea propusă.

CĂSĂTORIA ȘI FAMILIA LEGAL CONSTITUITĂ

În perioada romană clasică și chiar în epoca târzie, căsătoriile erau, în majoritatea situațiilor, aranjamente de familie⁴. Tatăl era cel care lua deciziile în ceea ce privea pe tinerii aflați sub tutela sa, înainte și chiar după evenimentul nupțial⁵. Totuși, în anumite situații, mama decidea în aranjamentele de căsătorie ale fiicei sale. Conform unei inscripții din Moesia Inferior, datată în prima parte a secolului al III-lea p. Chr, Iulia Glykena, fiica Iuliei Calliotea, de la Histria, s-a căsătorit cu Aurelius Chrestus Severus⁶. În absența unui tată în viață, responsabilitatea și eforturile pentru a avea un aranjament profitabil pentru fiica sa au trecut către mamă⁷. Conform dreptului roman, atributul de *mater familias* putea reveni, în anumite condiții, și unei libere care trăise în concubinaj cu patronul ei⁸. În documentul epigrafic menționat se specifică destul de clar că această uniune s-a făcut în limitele legalității: „...mama mea m-a dat de soție în chip legiuit”. Pentru a beneficia de toate avantajele unei căsătorii legitime, încheierea *iustum matrimonium* era absolut necesară.

O anume evoluție la nivelul mentalităților s-a putut constata sub presiunea schimbărilor religioase impuse de răspândirea creștinismului, cu consecința directă că mama miresei a căpătat un rol mai important în procesiunile și aranjamentele legate de căsătorie⁹.

Totuși, studiile din ultimele decenii au arătat că, dincolo de argumentele de natură materială, alegerea partenerului de viață se făcea și în funcție de sentimentele exprimate uneori direct de actorii actului căsătoriei¹⁰.

³ Despre riturile de trecere, semnificația lor și conexiunile culturale a se vedea A. van Gennep, *Les rites de passage*, Emile Nourry, Paris, 1909.

⁴ Logodnele, căsătoriile și divorțurile erau percepute ca bune oportunități pentru realizarea unor afaceri profitabile mai ales în plan financiar, iar uneori, ca poziție socială sau politică: S. B. Pomeroy, *The Relationship of the Married Woman to her Blood Relatives in Rome*, in *Ancient Society*, 7, 1976, p. 220.

⁵ În teorie, căsătoria putea avea loc doar în urma consimțământului formal al mirelui și al miresei: „*Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*” – „Căsătoria este uniunea dintre un bărbat și o femeie, un parteneriat pe viață, împărțirea legii umane și divine” – traducere după J. Evans Grubbs, *Law and Family in Late Antiquity. The Emperor Constantine's Marriage Legislation*, Oxford, 1995, p. 55; *Dig.* 23.2.1 (Modestinus, 1 reg.) (*Digest of Justinian* [transl. A. Watson, eds. Th. Mommsen, P. Krüger], Philadelphia, 1985). Cu toate acestea, era imposibil pentru o fetiță de 12–13 ani sau chiar mai în vârstă, să își impună dorința odată ce *pater familias* lua o decizie. Vezi detalii în E. Volterra, *Osservazioni intorno agli antichi sponsali romani* (excerpt), in *Studi in onore di A. C. Jemolo*, A. Giuffrè, Milano, 1962, p. 16.

⁶ ISM I, 292.

⁷ G. Nathan, op. cit. (n. 1), pp. 82–83. For other examples see J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 146.

⁸ O concubină care respecta aranjamentele legale ale unei astfel de relații putea să se afirme din poziția de *mater familias*; *Dig.* 23.2.41. (Marcellus 26 dig.) „*Probum intellegitur etiam in his mulieribus esse, quae turpiter viverent vulgoque quaestum facerent, etiamsi non palam. Et si qua si in concubinato alterius quam patroni tradidisset, matris familias honestatem non habuisse dico*”. See E. Karabélias, *La pratique du concubinat avec une femme libre, affranchie ou esclave dans le droit post-classique*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 193–194.

⁹ A. D. Musca, *La donna nel mondo pagano e nel mondo cristiano: le punte minime dell'età matrimoniale attraverso il materiale epigrafico (Urbs Roma)*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 169–170. Sfântul Augustin confirmă această creștere a rolului mamei miresei: „natura cere ca atunci când o fată se mărită opinia mamei să prevaleze în fața altora”: Aug. *Epist.* 254 (*The Letters of St. Augustine*, ed. W. J. Sparrow-Simpson, The Macmillan Co., London, New York, 1919).

¹⁰ Vezi G. Giagrande [ed.], *Plutarco. Narrazioni d'amore*, D'Auria M., Napoli, 1991; E. Cantarella, *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana. Una storia di amore coniugale*, in *Bulletino dell'Istituto di diritto romano "Vittorio Scialoja"*, 39, 1997, pp. 205–218; D. Mazoni Dami, *L'amore coniugale e la figura della sposa ideale nella trattatistica antica*, in *Atene e Roma (A&R)*, 44, 1999, pp. 14–25; remarcabile sunt cele 50 de scrisori de dragoste din antichitatea romană târzie, recent traduse din *Codex Vindobonensis philologicus graecus 310*, databil la sfârșitul secolului al XII-lea – începutul secolului al XIII-lea, probabil opera poetului grec Aristenetus: A. T. Drago [ed.], *Aristeneto. Lettere d'amore*, Pensa Multimedia, Lecce, 2007.

Vocabularul de pe anumite monumente confirmă afecțiunea din interiorul cuplului sau cel puțin poziția unuia dintre cei doi soți¹¹. Din Moesia Inferior ni s-au păstrat expresii precum „soțul meu mai dulce ca hydromelul”¹², „cea mai dulce soție”¹³, „soția mea devotată”¹⁴, „înțelepciunea ei strălucitoare în timpul vieții și pe durata căsătoriei”¹⁵. Precizarea că „la 13 ani m-a iubit un tânăr demn de noi și apoi m-am căsătorit cu el”, din epitaful unei tinere soții de la Tomis, Caecilia Artemisia, este un argument suplimentar pentru ideea mai sus menționată¹⁶. E drept că inscripțiile funerare erau reflectări adaptate și revizuite ale adevăratelor trăiri și emoții ale urmașilor, dar fără un stimulent convertit din realitate este greu de crezut că s-ar fi putut exprima aceste gânduri. Poate o expresie mai obiectivă era cea inclusă în epitaful Corneliiei Fortunata, soția lui Stabilio, de asemenea de la Tomis. Aici se apreciază că respectiva „și-a împlinit dragostea cuviincioasă și castă față de soț”¹⁷.

Ca și în prezent, puteau rezulta căsnicii fericite, în care cei doi soți își apreciau calitățile reciproc și exista bună înțelegere, la fel cum erau și eșecuri încheiate de cele mai multe ori cu divorțuri¹⁸. Reușita mariajului, respectul și înțelegerea dintre soți pot fi sugerate, de exemplu, prin mențiunea unei căsătorii care a durat zeci de ani. Recordul de 46 de ani de căsnicie consemnat la Tomis este remarcabil¹⁹. Alături de alte cifre impresionante, mai amintim pentru secolele V–VI p. Chr. o inscripție interesantă de la Callatis care îi menționează pe avocatul Simplicius și pe soția sa, Melita, care au trăit mulți ani împreună și au avut o bătrânețe liniștită²⁰.

Aetas nubilis

Primul pas în fiecare căsătorie și cel mai important eveniment din viața fiecărui cuplu era nunta²¹. În ceea ce privește etapele prin care cuplurile treceau, acestea sunt identificabile pe baza surselor istorice disponibile în special pentru membrii elitelor și, parțial, pentru cei din clasa de mijloc. Tradițiile din mediul rural și cele ale categoriilor sociale inferioare sunt aproape total necunoscute²².

Toate sursele disponibile converg către ideea că mireasa era în centrul evenimentului. Ea devenea preoteasa propriului ei rit de trecere²³. Ziua în care trecea de la jucării și activitățile specifice copilăriei la

¹¹ Noțiunea de dragoste era, cel mai probabil, diferit percepută de către antici în comparație cu varianta sa modernă, însă sentimentele propriu-zise nu puteau fi altele. Vezi pentru definiția și percepția dragostei romantice în Grecia antică P. Walcot, *Romantic Love and True Love: Greek Attitudes to Marriage*, in *Ancient Society*, 18, 1987, pp. 5–34. Pentru epoca romană în E. D’Ambra, *Roman Women*, Cambridge University Press Cambridge, 2007, pp. 53–54.

¹² ISM II, 197 (33).

¹³ ISM II, 199 (35).

¹⁴ ISM V, 35.

¹⁵ ISM II, 380 (216).

¹⁶ ISM II, 365 (201).

¹⁷ ISM II, 195 (31).

¹⁸ Mariajele care se încheiau cu divorț puteau avea mai multe cauze, de la lipsa *concordia*, la aspecte de ordin moral și legal (adulter sau alte fapte care implicau condamnarea unuia dintre soți). Violența domestică, o altă posibilă cauză, este menționată atât în sursele literare, dar se poate identifica și din analizele antropologice. Vezi G. Nathan, op. cit. (n. 1), pp. 97–104; pentru adulter și divorț în perioada creștină a se vedea în J. Gaudemet, *La législation sur le divorce dans le droit impérial des IVe et Ve siècles*, in *Atti dell’Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 75–88 și H. Sivan, *Le corps d’une pécheresse, le prix de la piété: La politique de l’adultère dans l’Antiquité tardive*, in *Annales. Histoire, Sciences Sociales (AnnHistScSoc)*, 53, No. 2 (Mar. – Apr.), 1998, pp. 231–253. Pentru violența domestică în Antichitate adaugă L. Dossey, *Wife beating and manliness in Late Antiquity*, in *Past and Present*, 199, May 2008, pp. 3–40.

¹⁹ ISM II, 203 (39).

²⁰ IGLR 92. Un nou record al unei căsătorii ar putea fi de 60 de ani pentru un cuplu din Callatis, dar există îndoieli întemeiate în acest sens: Al. Avram, M. Bărbulescu, *Inscripții inedite de la Callatis aflate în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța*, in *Pontica*, XXV, 1992, p. 193; în ISM III, 144 editorul consideră că personajul a trăit 60 de ani și nu a fost căsătorit atâta timp. Cei 38 de ani petrecuți împreună de Iulia și Philiscos, din *vicus Celeris* – ISM I, 353 sau cei 33 de ani petrecuți cu soția sa de un anume Valerius, de la Tomis – ISM II, 238 (74) nu sunt de ignorat. În aceeași matrice pot fi incluși Eis și soțul său, care au fost împreună 34 de ani – ISM II, 185 (21).

²¹ Pentru elementele unei nunți legale în lumea romană, cu toate etapele ce trebuiau urmate, vezi K. K. Hersch, *The Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, p. 19. For the perception of the marriage in the Christian period, through the vision of the Christian authors, see G. Nathan, op. cit. (n. 1), pp. 75–77.

²² În ciuda acestei realități, sursele vremii atestă că romanii din orice categorie socială își putea permite articolele care țineau de costumele și ceremoniile nunții: K. K. Hersch, op. cit. (n. 1), p. 18.

²³ Etapele unei ceremonii de nuntă sunt bine cunoscute, mai ales din sursele literare, dar și din câteva lucrări de artă sculpturală. Odată ce s-a convenit încheierea acestui angajament, se aducea în discuție dota, iar apoi, înțelegerea era semnată. Mirele venea la casa miresei și, într-o ceremonie simplă, mâinile lor erau împreunate. Contractul marital (*tabulae nuptiales*) se semna în prezența invitaților la nuntă care deveneau martori. Seara, proaspăt căsătorii mergeau spre casa unde vor locui, iar mireasa era trecută pragul. Ea purta haine specifice evenimentului: o tunică albă de lână (*tunica recta*), cu o cingătoare, *cingulum*, o coroană de flori pe cap și un *flammeum*, un văl transparent care îi acoperea parțial fața. Lucanus oferă o descriere interesantă a acestui eveniment: Lucanus, *Bellum civile*, II, 354–364 (*Lucani Opera* [ed. R. Badali], Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Rome, 1992). Pentru detalii, vezi J. Liversidge, *Every Day Life in the Roman Empire*, B. T. Batsford Ltd., London, G. P. Putnam’s Sons, New York, 1976, p. 73 și mai ales K. Olson, *Dress and the Roman*

responsabilitățile care decurgeau din angajamentul nupțial trebuie să fi fost un moment cu adevărat important, marcat ca atare²⁴. De altfel, nunta a fost dintotdeauna unul dintre momentele cruciale din viața unei femei²⁵.

O problemă sensibilă era *aetas nubilis*, vârsta legală la care băieții și fetele puteau aspira la căsătorie. Unele surse antice stipulau că logodna (*sponsalia*) nu putea avea loc la fete înainte de 7 ani²⁶. Sunt confirmate și excepții pentru fete ce erau promise chiar de la o vârstă mai mică, parte a unor înțelegeri interfamiliale din elita vremii²⁷.

Pentru căsătoria propriu-zisă, textele juridice prevedeau vârsta minimă de 12 ani pentru fete²⁸. De fapt, această limită era considerată ca fiind începutul pubertății la fete, în timp ce pentru băieți această treaptă se situa în jurul vârstei de 14 ani²⁹. Avantajele financiare sau de altă natură transformau adeseori fetele în marfă care putea fi negociată chiar de la o vârstă foarte mică.

Statisticile care au la bază sursele epigrafice, cu precădere, arată că în lumea romană dinaintea secolului al IV-lea p. Chr., vârsta medie de la care fetele se măritau varia, în funcție de la multe criterii, de la 14 la 18 ani³⁰. Căsătoriile în care erau implicate fete de 12–13 ani sau chiar mai tinere erau destul de rare. Totuși, sunt și cazuri excepționale de căsătorii în care mireasa avea doar 7 ani³¹. Pentru perioada creștină, datele statistice sunt diferite, dar se pare că procentajele care privesc căsătoriile timpurii rămân în aceleași limite³².

Este evident că la 12–13 ani, respectiva fată nu era în deplinătatea posibilităților de a prelua *de facto* responsabilitățile unei soții adulte³³. Această situație a fost contestată chiar de contemporani. Soranus, medic din Efes, scria despre ignoranța semenilor săi medici în a face cunoscută capacitatea scăzută de procreare a fetelor la o vârstă atât de fragedă. El găsește și o cauză a acestor anomalii și anume obiceiul romanilor de a recurge la deflorarea prepubertină³⁴. Același autor susține că vârsta de 14 ani ar fi propice pentru deflorare, devreme ce de acum o femeie începe să poată procrea³⁵. Mai târziu, în contextul stabilirii principiilor creștine relativ la căsătorie, relațiile sexuale și procreare, Sfântul Ambrozie scria: „*non defloratio virginitas facit coniugium, sed pactio coniugalis*”³⁶. Totuși, căsătoria era în continuare bazată pe principiul natural *unitas carnis*³⁷.

Woman: Self-Presentation and Society, Routledge, London, New York, 2008, pp. 21–25, dar și K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), pp. 69–114. Coafura era, de asemenea, foarte elaborată, special făcută pentru ceremonie. Despre aranjarea și îngrijirea părului în general la femeia romană, vezi E. Bartman, *Hair and the Artifice of Roman Female Adornment*, in *American Journal of Archaeology (AJA)*, 105, 1 (Jan.), 2001, pp. 1–25, în vreme ce pentru mirese, vezi în aceeași K. Olson, op. cit. (n. 23), pp. 22–23. În ceea ce privește îmbrăcămintea mirelui, sursele sunt mult mai laconice. Probabil acesta purta cele mai bune haine ale sale, singura obligație amintită de surse fiind aceea de a fi curate: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 137 și O. Bucci, *Il matrimonio cristiano tra tradizione giuridico-orientale e tradizione greco-romana: in tema di indissolubilità e di forma pattizia*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covegno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 528–530.

²⁴ Femeia sau fata devenea responsabilă din punct de vedere legal pentru acțiunile sale după căsătorie, chiar dacă aceasta se petrecea la o vârstă foarte fragedă. În caz de adulter sau alte delictive de natură morală, legislația era aplicată cu strictete imediat după căsătorie: A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 161, nota 83.

²⁵ Termenul pentru nuntă în latină era *nuptiae*, de la *nubere*, „a-și pune vălul”: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 16.

²⁶ S. Treggiari, *Roman Marriage. „Iusti Coniuges” from the Time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford University Press, Oxford, 1991, p. 153. Numărul 7 avea o conotație magică; ciclurile vieții erau divizate în funcție de acest număr: B. Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford University Press, Oxford, 2003, p. 136. Vârsta de 7 ani era privită ca sfârșitul stadiului de *infans*, chiar dacă aceasta a fost recunoscută legal mult mai târziu: *Codex Theod.*, 8.18.8 (*Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes* [eds. Th. Mommsen, P. M. Meyer, P. Krüger], Berlin, 1962).

²⁷ Vispania Agrippina a fost promisă lui Tiberius înainte de a împlini un an. K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 39; *Dig.*, 23, I.2.

²⁸ *Dig.* 23.2.4 (Pomp. 3, *ad Sab.*): „*Minorem annis duodecim nuptiam tunc legitimam uxorem fore, cum apud virum explesset duodecim annos*”. Vezi și *Codex Iust.*, 5.4.24 (ad. Sen.), (*Codex Iustinianum*, in *Corpus Iuris Civilis* (eds. P. Krüger, Th. Mommsen, R. Scholl, J. Kroll), Berlin, 1954), dar și *Dig.* 24.1.32.27 (Ulp. 33, *ad Sab.*). Detalii în A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 147, nota 3.

²⁹ *Codex Iust.* 5.4.24; 5.60.3; A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 148, nota 6.

³⁰ A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 149; L. Moretti, *Statistica demografica ed epigrafica: durata medie della vita in Roma imperiale*, in *Epigraphica*, 21, 1959, p. 75.

³¹ L. Moretti, op. cit. (n. 30), p. 75. Asemenea mențiuni apar în câteva inscripții păgâne (CIL VI, 21562 și CIL VI, 9499), dar și în unele creștine (ICUR IV, 12018; ICUR IV, 11755; ICUR VIII, 21599). Pentru detalii, vezi A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 160, nota 76.

³² *Ibidem*, pp. 165–168.

³³ Deviațiile prezente chiar și astăzi în unele culturi semi-moderne, unde acest tip de căsătorie este încă practicat sunt semnificative prin prisma similarităților lor cu același fenomen din perioada romană. 47 de țări au această problemă în stadii diferite de evoluție, cu o preponderență mai mare în state precum Afganistan, Pakistan, Bangladesh, India, Etiopia, Egipt (<http://marriage.about.com/od/arrangedmarriages/a/childbride.htm>) și chiar la comunitățile de țigani din România și alte țări europene.

³⁴ Sor. *Gyn.*, I, 26–28 (Soranus, *Gynecology* [ed. O. Temkin], Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1956). Pentru opiniile medicale generale din lumea romană privind vârsta căsătoriei, a se vedea D. Gouveritch, *Se marier pour avoir des enfants: le point de vue du médecin*, in *Parenté et strategies familiales dans l'Antiquité romaine. Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986* (eds. J. Andreau, H. Bruhns), École française de Rome, 1990, pp. 140–145.

³⁵ Sor. *Gyn.*, I, 33; A. D. Musca, op. cit. (n. 9), p. 164.

³⁶ Ambrosius, *De institutione virginis et sanctae Mariae virginitate perpetua ad Eusebium*, 6. 41, in R. D'Izarny, *La virginité selon saint Ambroise*, Institut catholique de Lyon, Lyon, 1952.

³⁷ Într-o inscripție creștină unde este amintită o fetiță de 12 ani, Aurelia Severa, se poate citi: „*corpus castum marito coniunctum ab annis XII annis XXV*”: ICUR VI, 16090.

În regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră inscripțiile referitoare la căsătorie se datează, în majoritate, în secolele II–III p. Chr. și mai puțin în perioada creștină. Dispunem de cel puțin două exemple de fete care s-au căsătorit la 13 ani. Caecilia Artemisia de la Tomis s-a căsătorit cu Perinthos³⁸, cu care a avut patru copii înainte de moartea ei, care a survenit la 30 de ani. Tot de la Tomis, provine și cealaltă inscripție care oferă informații despre o altă fată de aceeași vârstă, fiica lui Sotas și a lui Erotis³⁹. Sunt singurele mențiuni de căsătorii timpurii din regiune. Pe baza inscripțiilor, se poate constata totuși că fetele se căsătoreau, în general, mai târziu, în ciuda legislației care le permitea să facă acest pas de la o vârstă scăzută.

O anume Euphronis, din Callatis, a murit la 14 ani, „înainte de a ajunge în patul nupțial”⁴⁰. O altă inscripție, din secolul al V-lea, menționează o anume Alexandria, care a murit la 17 ani și care „l-a părăsit [din cauza tragicului eveniment al morții] pe logodnicul ei”⁴¹. De asemenea, Ulpia Flavia, decedată la 18 ani și șase luni, cel mai probabil nu era căsătorită de vreme ce monumentul funerar a fost ridicat de părinții săi și nu de un soț⁴².

Theagenia, soția lui Caius Iulius Sergius, s-a căsătorit înainte de a împlini 18 ani⁴³. Fabricia Saturnina a fost căsătorită înainte de 21 de ani când a murit, iar soțul ei i-a ridicat piatra funerară⁴⁴.

Dispunem, de asemenea, de exemple de femei căsătorite la 23 de ani⁴⁵ sau la 24⁴⁶, vârste care erau privite ca întârziate. În aceste cazuri, dar mai ales pentru femeile de peste 25 de ani, se poate opina că puteau fi recăsătorii, evenimente destul de frecvente în Antichitatea romană⁴⁷. Și în Moesia Inferior sunt informații care argumentează, indirect, acest fenomen⁴⁸.

Una dintre opiniile cele mai frecvente în antichitate era că scopul căsătoriei era, de fapt, nașterea copiilor⁴⁹. Încurajarea pe linie legislativă a nașterii copiilor din căsătorii legitime era un răspuns la dorința de menținere a unui echilibru demografic în societate⁵⁰. *Jus liberorum* asigura femeilor libere cu trei copii și libertelor cu patru copii privilegii substanțiale, unul dintre cele mai importante fiind acela că nu mai erau

³⁸ ISM II, 365 (202).

³⁹ ISM II, 197 (33).

⁴⁰ ISM III, 148.

⁴¹ IGLR 210.

⁴² ISM V, 39.

⁴³ ISM V, 80.

⁴⁴ ISM V, 36.

⁴⁵ Acrilla, fiica lui Trygitanus, a trait 12 ani cu soțul ei și a murit la 35: ISM V, 43; de asemenea, Aurelia Sambatis s-a căsătorit înainte de a împlini 22 de ani: IGLR 17.

⁴⁶ ISM II, 203(39).

⁴⁷ Al doilea mariaj era încurajat în timpul Imperiului până prin secolul al IV-lea p. Chr., din motive demografice. Totuși, tânăra Porcia, fiica lui Cato, spunea: „Orice femeie care este cu adevărat castă și fericită ar trebuie să se căsătorească doar o singură dată”. Femeia unui singur soț, *univira*, beneficia de un respect suplimentar în societatea romană. De la Constantin cel Mare, de când unicitatea căsătoriei sacre s-a răspândit pe cuprinsul Imperiului, practica recăsătoriei a fost evident descurajată: G. Nocera, op. cit. (n. 2), p. 137 și J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 69.

⁴⁸ Un anume Seutes, capul unei familii din *vicus Quintionis*, din teritoriul Histriei, avusese, se pare, două neveste: ISM I, 337.

⁴⁹ D. Gouveritch, op. cit. (n. 34), pp. 139–151; Aulus Gellius scria că nașterea și creșterea copiilor era adevăratul scop al căsătoriei la romani: Aul. Gel., *Att.* 17.21.44, 4.3.2 (Aulus Gellius, *Nopțile atice* [transl. D. Popescu], Ed. Academiei R.S.R., București, 1965). Cicero folosește formula „pepiniera cetății” pentru instituția căsătoriei – Cic. *Off.* 1.54 (Cicero, *De Officiis* [transl. W. Miller], Loeb Classical Library, XXI, Cambridge, 1913) – concept preluat, mai târziu, și de Sfântul Augustin: *C.D.*, 15.16 (Augustinus, *The City of God against the Pagans* [transl. R.W. Dyson], Cambridge University Press, New York, 1998). Medicul Soranus (*Gyn.*, 1.34) este de aceeași părere: „femeile se căsătoresc, de obicei, pentru copii și nu din plăcere”.

⁵⁰ Conform legislației de la Augustus nașterea unui copil legitim trebuia înregistrată într-un interval de 30 de zile: J. P. V. D. Balsdon, *Roman Woman. Their history and habits*, The Bodley Head, London, 1962, pp. 201–202. Luând în considerare rata mare a mortalității infantile (mai ales sub vârsta de 10 ani), interesul autorităților pentru menținerea unui echilibru demografic este de înțeles. Alte documente, precum *senatus consultum Pernicianum*, din 34 AD și *senatus consultum Claudianum* din 52 AD stabileau pedepse pentru cei care nu doreau să aibă copii: W. Suder, *La mort des vieillards*, in *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris-Sorbonne 7–9 octobre 1993)* (ed. F. Hinnard), Paris, 1995, p. 35. Legile împotriva celibatului și a celor care nu aveau copii au mai persistat pentru o vreme și în timpul lui Constantin cel Mare. Totuși, prin edictul de la Serdica, din 31 ianuarie 320, se anulau pedepsele pentru cuplurile care nu puteau avea copii din cauze naturale, dar și pentru cei care preferau celibatul: T. Spagnuolo Vigorita, *Inminentes legum terrores. L'abrogazione delle leggi caducarie augustee in età constantiniana*, in *Atti dell'Accademia romanistica constantiniana, VII Covogno internazionale* (eds. G. Crifo, S. Giglio), Perugia, 1988, pp. 251–265. Sursele menționează creștini, femei și bărbați, care chiar din secolul al II-lea p. Chr. au ales celibatul pentru a se dedica vieții spirituale: J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 72 și nota 75. Din secolul al IV-lea p. Chr., un mare număr de femei creștine au ales să nu se căsătorească. Sunt numeroase exemple în Galia, Spania, Egipt, Siria, Palestina: J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 74. Pentru posibilele măsuri prohibitive legate de nașterea copiilor, vezi în J. M. Riddle, *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1992, pp. 4–10 și B. W. Frier, *Natural Fertility and Family Limitation in Roman Marriage*, in *Classical Philology*, 89, 4 (Oct.), 1994, pp. 318–333.

obligate să aibă un *tutor* legal. În teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, Aurelia Sambatis, de la Tomis, dispunea de *jus liberorum*, conform unei inscripții de la sfârșitul secolului al III-lea p. Chr. și începutul celui următor⁵¹. Din același oraș, provine și o altă mențiune a aceluiași privilegiu, ceea ce demonstrează că persoanele care dispuneau de acest drept aveau o imagine evident mai bună în societate⁵².

În ceea ce îi privește pe băieți, vârsta la care se căsătoreau era semnificativ mai ridicată. La nivelul Imperiului, nu sunt cazuri de căsătorii la vârste mici. În general, băieții făceau această trecere după 23-25 de ani⁵³. Din regiunea care ne interesează, Lillas, de la Tomis, era considerat la cei 6 ani ai săi, încă un copil⁵⁴. Zoilon, de la Histria, avea aceeași vârstă când tatăl său a ridicat monumentul funerar⁵⁵. Pentru histrianul Victor, în vârstă de 16 ani, un monument a fost ridicat de către tatăl său și nu de o soție⁵⁶. Nici Esidoros, originar din Nicomedia, dar care trăia la Tomis, nu era căsătorit chiar dacă avea 17 ani⁵⁷. Attalos, din același oraș, a fost inclus, de asemenea, în categoria „tinerilor necăsătoriți”⁵⁸. Theocritos al lui Theocritus este amintit pe o stelă funerară ridicată de părinți când avea 22 de ani și 9 luni⁵⁹. Este și cazul lui Akylas, care a murit necăsătorit la 20 de ani⁶⁰ ca și Crispus, din Histria, la 18⁶¹, sau Artemidoros⁶² ori Antonius al lui Dolens⁶³. Bărbații se pare că puteau avea, în medie, cu 10 ani mai mult în raport cu femeile cu care se căsătoreau⁶⁴.

Așadar, informațiile referitoare la Scythia Minor confirmă pentru acest areal starea de lucruri consemnată la nivelul întregului Imperiu. Căsătoria fetelor era legiferată la o vârstă foarte fragedă, dar media consemnată efectiv se ridica, totuși, la 17-18 ani. Băieții, în schimb, aveau o vârstă semnificativ mai ridicată când se decideau să facă acest pas în viața lor, în general după 23-25 de ani, în funcție de carierele pe care le urmau în comunitate sau la un nivel superior.

Mors immatura et innupti

Cazuri speciale în sursele epocii le constituiau tinerii care nu ajungeau la statutul de căsătorit, *innupti*, din cauza morții premature, *mors immatura*. Imposibilitatea de a trece prin etapele normale ale vieții, până la senectute⁶⁵, când decesul era firesc, este marcată de supraviețuitori prin epitafuri cu texte adecvate, dar și cu ritualuri de înmormântare specifice⁶⁶. Dublul regret, al morții înainte de vreme, *ante suum diem*, dar și fără a ajunge să se căsătorească, reiese din câteva monumente epigrafice din regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră⁶⁷. Tânăra Euphronis, din Callatis, a murit „înainte de a ajunge în patul nupțial”⁶⁸. În cazul lui Attalos,

⁵¹ IGLR, 17 și ISM II, 367 (203). A. Steinwenter, *Jus liberorum*, in *RE*, X, 1919, pp. 1281–1284; J. Evans Grubbs, op. cit. (n. 5), p. 104 și nota 2.

⁵² ISM II, 378 (214). Editorii inscripției au restituit numele personajului de pe monument ca Aur(elius) Putinga. În opinia noastră numele trebuie să fi fost al unei femei care a primit *jus liberorum*, poate Aurelia Putinga, cândva în secolul al III-lea p. Chr.

⁵³ A. D. Musca, op. cit. (n. 9), pp. 179–181; W. Suder, op. cit. (n. 50), p. 33.

⁵⁴ ISM II, 384 (220).

⁵⁵ ISM I, 309.

⁵⁶ ISM II, 282.

⁵⁷ ISM II, 328 (164).

⁵⁸ ISM II, 459 (9).

⁵⁹ ISM II, 186 (22).

⁶⁰ ISM II, 174(10).

⁶¹ ISM I, 284.

⁶² ISM I, 303.

⁶³ ISM I, 335.

⁶⁴ E. D’Ambra, op. cit. (n. 11), p. 46.

⁶⁵ Literatura latină redă diferite faze. Astfel, Varro, prin vocea lui Censorinus (*De die natali*, 14.2), indică cinci etape: *puer*, până la 15 ani, *adolescens* până la 30 de ani, *iuvenis* până la 45, *senior* până la 60 și *senex* după 60 de ani (Censorinus, *De die natali liber ad Q. Caerellium* [ed. C.A. Rapisarda], Patron, Bologna, 1991). Horațiu (*Ars Poetica* 156–178), pe de altă parte, identifică patru faze: copilăria, tinerețea, maturitatea și bătrânețea (Horatius, *Arte poetica* [ed. A. Rostagni], Chiantore, Torino, 1930). A se vedea și Marcus Aurelius, *Med.* 9.21.2 (*Scritti di Marco Aurelio Lettere a Frontone, Pensieri, Documenti* [ed. G. Cortassa], Torino, 1984).

⁶⁶ După S. Martin-Kilcher, sunt patru tipuri de indivizi care pot fi incluși în categoria decedaților prematuri: 1. Copiii decedați la naștere sau imediat după aceea; 2. Copiii și tinerii necăsătoriți; 3. Femeile decedate la naștere; 4. Persoanele care au decedat în accidente, de boală, în război, ucise sau condamnate la moarte, dar și sinucigașii: S. Martin-Kilcher, *Mors immatura in the Roman world-a mirror of society and tradition*, in *Burials, Society and Context in the Roman World* (eds. J. Pearce, M. Millett, M. Struck), Oxbow, Oxford, 2000, p. 63. Despre moartea ca urmare a violenței, cu referiri și la tineri, a se vedea A. Gunnella, *Morti improvise e violente nelle iscrizioni latine*, in *Actes du colloque organisé par l’Université de Paris IV (Paris-Sorbonne 7–9 octobre 1993)* (eds. Fr. Hinard, M.-Fr. Lambert), De Boccard, Paris, 1995, p. 12.

⁶⁷ Asemenea manifestări se constată și în perioada greacă. O inscripție din sec. al IV-lea a. Chr., de la Histria, amintește pe o anume Hediste, jelită de tatăl ei, Evagoras, care subliniază frumusețea și înțelepciunea sa, dar insistă asupra faptului că nu a avut fericirea să ajungă să se căsătorească: ISM I, 231. Numele fetei este superlativul lui ἡδύς – dulce, drag.

⁶⁸ ISM III, 148.

din Tomis, este specificat, de asemenea, că nu a atins acest moment important din viața sa, căsătoria⁶⁹, la fel ca și concitadinul său Esidoros, care a murit „înainte de căsătorie”⁷⁰. Mai interesant este un epitaf al unui tânăr din Histria, Meidias, care este plâns de părinții săi, „ale căror speranțe au fost transformate în cenușă, fără ca măcar să aibă șansa de a aprinde torțele de nuntă, o bucurie așteptată de fiecare părinte de la copiii săi”. Mesajul este că părinții își doreau să-i vadă pe copii căsătoriți pentru a avea continuatori ai seminției lor: „ajungând în pragul vieții am nutrit speranța (noi, părinții) că vei spori spița părintelui tău”⁷¹. Foarte interesantă este redarea unui posibil ritual de nuntă, arderea torțelor (*taedae*), care, de altfel, este atestat și literar⁷².

Organizarea necropolelor, dar și obiceiurile funerare dintr-o regiune reprezintă expresia mentalității individului, a familiei sale sau poate chiar a întregii aglomerări sociale din care făcea parte. Mormintele, prin inventarele funerare și prin tipologia lor, pot indica statutul și poziția decedatului în respectiva comunitate. Dincolo de funcțiile practice, anumite obiecte din mobilierul funerar aveau o semnificație simbolică⁷³.

Este și cazul tinerilor necăsătoriți, fie ei băieți sau fete. Moartea unei fete la vârstă maritală era considerată ca o agresiune la ordinea socială și naturală⁷⁴. Evocarea unui ritual de trecere în timpul unui alt ritual de trecere capătă o intensitate suplimentară. În plus, se confirmă interconectivitatea acestor fenomene din viața cotidiană a oamenilor.

Inventarul funerar al fetelor, spre exemplu, putea fi un element de recunoaștere a statutului marital al decedatei⁷⁵. Literatura de specialitate este deja într-un stadiu avansat de cercetare în legătură cu semnificația unor obiecte descoperite în aceste morminte; ies în evidență păpușile din fildeș, lemn, os sau terracotta⁷⁶. Acestea nu erau păpuși de jucărie de tipul celor care apar pentru prima oară în Anglia secolului al XIX-lea, ci reprezentări ale tinerelor femei de vârstă maritală⁷⁷. Apoi, erau obiectele folosite în viața cotidiană de către femeie⁷⁸ și care puteau sugera statutul de „non-attained wedding”⁷⁹ pentru respectiva decedată. Orice obiect identificat în cazul tinerelor femei era asociat cu o calitate sau o expectanță relativ la virginitate, fertilitate sau afecțiunea față de o persoană dragă⁸⁰.

⁶⁹ ISM II, 459 (9).

⁷⁰ ISM II, 328 (164).

⁷¹ ISM I, 267.

⁷² Val. Max. VII.1.1 (*Valeri Maximi Factorum et dictorum Memorabilium: libri Novem* [ed. C. Halm], Teubner, Leipzig, 1865); Sen. *Controversiae*, VII.6.9 (Seneca, *Controversiae, Annaei Senecae Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores* [ed. A. Gottlieb Kiessling], Teubner, Leipzig, 1872); detaliat în K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), pp. 164–176.

⁷³ Deponenții intenționau să ofere aceste bunuri unei divinități, sperând la un *feedback* favorabil lor sau decedatului. Din păcate, este dificilă identificarea cu acuratețe a semnificației acestor obiecte de vreme ce este aproape imposibilă proiectarea gândirii și a mentalității indivizilor din Antichitate în percepția curentă; a se vedea K. Kallintzi, I.-D. Papaikononou, *A Methodical Approach to Funeral Goods Offered to Children in Ancient Abdera*, in *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities. Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology Boston, August 23–26, 2003* (eds. C.C. Mattusch, A.A. Donohue, A. Brauer), Oxbow, Oxford, 2006, pp. 480–481.

⁷⁴ G. Ferrari, *Rite of Passage of Ancient Greek Wedding*, in *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives* (eds. D. B. Dodd, Ch. A. Faraone), Psychology Press, Londra, New York, 2003, pp. 36–37.

⁷⁵ Este mai dificil în cazul mormintelor de băieți, devreme ce sunt foarte rare situațiile când au fost descoperite arme sau alte piese specifice masculine în inventarul funerar: S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), pp. 74–75. Sunt topoare sau sulițe care ar fi putut fi depuse simbolic în morminte de băieți.

⁷⁶ Pentru epoca romană și romană târzie, vezi M. R. Rinaldi, *Ricerche sui giocattoli nell'antichità a proposito di un'iscrizione di Brescello*, in *Epigraphica*, 19, 1957, pp. 104–129; P. Pizzamiglio, *Bambole articolate di età romana: proposta di classificazione (Tavv. XXXI–XXXIV)*, in *Rassegna di studi del civico museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano (RASMI)*, fasc. LXXI–LXXII, 2003, pp. 83–103 și nota 33. Împotriva unei semnificații simbolice a acestor păpuși vezi M. Manson, *Les poupées antiques*, in *Dossier d'Archéologie (DossAParis)*, 168 (février), 1992, p. 56. Pentru detalii despre depunerile votive în K. Collingridge, „Hello Dolly”: *Figurines as an Indicator of Gender in Child Graves*, in *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology* (eds. C. C. Mattusch, A. A., Donohue, A. Brauer), Boston, August 23–26, 2003, Oxbow, Oxford, 2006, p. 486, iar pentru epoca romană S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), p. 69.

⁷⁷ T. Wiedeman, *Adults and Children in the Roman Empire*, Routledge, New Haven and London, 1989, p. 149. Când se căsătoreau, fetele ofereau păpușile zeiței Venus ca simbol al trecerii lor la poziția de soție. Vezi Persius, *Satires* 2,69–71, in www.thelatinlibrary.com/persius. Pentru perioada creștină, în Lactantius, *Inst.* 2.4.13 (Lactantius, *Divinae Institutiones* [transl. M. Francis McDonald], Catholic University of America Press, Washington, 1964). Este interesant că acest ritual s-a perpetuat din perioada romană păgână până în cea creștină când, în *interpretatio Christiana*, păpușile nu mai erau dedicate unei zeiță, ci erau simbolul virginității: S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), p. 72; P. Pizzamiglio, op. cit. (n. 76), p. 88, nota 35.

⁷⁸ Fusele și furcele de tors, în special, dar și oglinzi, mici amulete (*crepundia*) sau alte accesorii din diverse materiale (de exemplu instrumente de scris): R. Amedick, *Die Sarkophage mit Darstellungen aus dem Menschenleben, Teil 4.: Vita privata*, Gebr. Mann, Berlin, 1991. Așași S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), pp. 64–65 și tabelul 7.1.

⁷⁹ Formula a fost preluată de la S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), p. 67. Pentru un comentariu extins, vezi P. Pizzamiglio, op. cit. (n. 76), p. 83, nota 33.

⁸⁰ K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 113.

Hainele și bijuteriile decedaților trebuie să fi avut, de asemenea, o semnificație aparte în cazul tinerilor în pragul căsătoriei⁸¹. Este evident că părinții alegeau obiectele ce erau depuse în mormânt și simbolurile ce reprezentau neîmplinirile legate de căsătorie sau decesul prematur. Se poate presupune că fetele incluse în categoria *immaturae et innuptiae* erau tratate diferit, în sensul că erau îmbrăcate în haine de mireasă și purtau bijuterii specifice⁸². Majoritatea mormintelor menționate în literatura de specialitate aparțineau persoanelor care proveneau din familii bogate și influente⁸³, dar este aproape sigur că de un tratament special beneficiau toții tinerii, indiferent de categoria socială căreia îi aparțineau. Arheologic este, totuși, dificil de verificat această situație.

O ipoteză, emisă recent de colegul bulgar M. Ivanov, arată că obiceiul ca unele fete care ar fi purtat un singur cerceț la înmormântare poate fi legat de statutul lor de necăsătorite. Din acest studiu reiese că situația prezentată ar fi destul de des întâlnită în necropolele din Balcani, mai ales în arealul grecesc de la sud de Dunăre. Ideea este interesantă, dar foarte dificil de argumentat dacă se are în vedere că nu există nici o mențiune în literatura antică sau vreun alt tip de dovadă care să susțină acest tip de ritual.

Totuși, luând în considerare densitatea cu care aceste cazuri apar, opinia că respectivele morminte ar fi un indicator al unei situații speciale în care se găseau cei înmormântați ni se pare rezonabilă⁸⁴, dar fără a putea susține că erau neapărat o marcă pentru femeile necăsătorite.

În teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, am putut consemna, în afară de ceea ce a identificat Ivanov, alte exemple unde s-a găsit câte un singur cerceț în mormânt, precum în cimitirele de la Tomis⁸⁵, Durostorum⁸⁶, Argamum⁸⁷ și Histria⁸⁸. De la Callatis, sunt câteva exemple din secolul al IV-lea și prima parte a secolului al V-lea p. Chr.⁸⁹. Din necropola romană târzie a cetății Ibida, reține atenția mormântul 116, care prezintă un inventar cu o semnificație aparte⁹⁰. Alături de două brățări asemănătoare în ceea ce privește

⁸¹ Arnobius scria, în secolul al III-lea p. Chr., că în momentul căsătoriei, fetele dăruiau simbolic hainele copilăriei (*togulae*) zeiței *Fortuna Virginalis*, devenind astfel femei: Arnobius, *Adversus Nationes*, II, 67.3, in www.thelatinlibrary.com/arnobius. În ceea ce privește semnificația bijuteriilor, opinia lui Isidorus, de la începutul secolului al VII-lea p. Chr., este foarte interesantă. Inelul trebuia să fie pus pe al patrulea deget al feteii promise pentru că anume acest deget era străbătut de o venă ce mergea către inimă; este o sugestie clară a relației afective ce se stabilea între miri: Isid. *Etym.*, 19, 32 (Isidorus, *Etimologie o Origini*, vol I [libri I–XI], vol II [libri XII–XX], [ed. A. Valastro Canale], Unione tipografico-editrice torinese, Torino, 2004); Macrobius, *Sat.*, 7,13,11,8 (Macrobius, *I Saturnali* [ed. N. Marinone], Unione tipografico-editrice torinese, Torino, 1967); K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 43.

⁸² Din inventarul unei fete din secolul al II-lea p. Chr., de la Roma, Creperia Tryphaena, decedată la o vârstă cuprinsă între 14 și 17 ani, s-a putut deduce că purta o astfel de costumație. Este destul de sigur că inventarul, care includea și o păpușă de fildeș, era unul specific pentru *immaturae et innuptiae*: A. M. Sommella, *Creperia Tryphaena*, in *Creperia Tryphaena. Le scoperte archeologiche nell'area del Palazzo di Giustizia*, Marsilio, Venezia, 1983, pp. 29–32; A. Bedini, *Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archeologica*, Mostra Roma, 17.12.1995–18.02.1996, Skira, Accademia Valentino, Milano, 1995, pp. 64–75. Chiar și astăzi, mobilierul funerar al tinerelor căsătorite includ astfel de simboluri. Cel puțin în România, fetele necăsătorite de rit ortodox sunt înmormântate în rochii de mireasă.

⁸³ S. Martin-Kilcher, op. cit. (n. 66), pp. 64–65.

⁸⁴ M. Ivanov, *Puella vel Mulier? Virgo vel Uxor? Grobni kompleksi s edna obeca ot I–V v.*, in *Jugoistočna Evropa prez Antičnostta. VI v. Pr.Hr. – načaloto na VII v.SL. khr. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva* (ed. E. Gencheva), Sofija, 2008, pp. 287–299. Sunt prezentate 87 de astfel de morminte datate în secolele I–V p. Chr., de pe teritoriile României, Bulgariei, Serbiei și Macedoniei.

⁸⁵ M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola de sud-vest a Tomisului*, in *Pontica*, XXVI, 1991, p. 205 (M6) și p. 219 (M21).

⁸⁶ P. Donevski, *Nekropolite na Durostorum*, in *Istorijska Silistra. I. Antičnijat Durostorum* (eds. R. Ivanov, G. Atanasov, P. Donevski), Silistra, Sofija, 2006, pp. 244–245.

⁸⁷ M. Mănușu Adameșteanu, *Un mormânt germanic din necropola cetății Argamum*, in *Studii și Cercetări de Istorie Vechie și Arheologie (SCIVA)*, 31, 1980, 2, pp. 315–316. Mormântul este datat la jumătatea secolului al V-lea p. Chr. și este considerat, pe baza inventarului (un cerceț cu terminație poliedrică și două fibule), ca fiind germanic. Vezi pentru alt mormânt cu un cerceț de la Argamum în aceeași lucrare la pagina 319, nota 29.

⁸⁸ P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, in *Histria II* (coord. Em. Condurachi), Ed. Academiei R.S.R., București, 1966, p. 223, planșa 82, XXVII, 5.

⁸⁹ M. Ivanov, op. cit. (n. 84), pp. 292–296; C. Preda, *Callatis: necropola romano-bizantină*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1980, pp. 90–91, 102, 108, 113; Nu au fost incluse în statisticile efectuate noile cercetări din necropola callatiană: M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreștină callatiană*, in *Pontica*, XXXV–XXXVI, 2002–2003 (I), pp. 225–278, unde au fost identificate și alte astfel de cazuri: p. 228, M5(6) (cerceț de bronz), probabil creștin; p. 230, M7(24) (cerceț de bronz); mormântul dublu M6(130) este interesant pentru că pe lângă o figurină feminină de os (pl. XXII), s-au descoperit doi cerceți de bronz, un colier de bronz, trei ace de păr de argint, mărgelile de sticlă și o brățară de bronz; p. 240, M4(158) (cerceț de bronz); vezi și M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Morminte de tip hypogeu din necropola callatiană de epocă romano-bizantină*, in *Pontica*, XXXV–XXXVI, 2002–2003 (II), p. 280; M1 (cerceț de bronz); p. 281, M2, două morminte cu câte un cerceț de bronz fiecare.

⁹⁰ A. Neagu, G. Nuțu et alii, *Cercetările arheologice de la Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida, Sectorul Necropola medievală*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România (CCAR). Campania 2006*, București, 2007, p. 341.

decorațiile și compoziția chimică, inventarul mai cuprindea și un cercel descoperit în urechea stângă a decedatei. Profilul antropologic al scheletului a permis identificarea acestuia cu o fetiță de 5–7 ani⁹¹. Mormântul nu prezintă caracteristici spectaculoase și nici inventarul nu este de o valoare remarcabilă, deci nu putem spune că respectiva ar fi putut face parte dintr-o familie din elita orașului Ibida.⁹² Caracteristicile obiectelor de inventar datează respectivul mormânt în a doua parte a secolului al VI-lea⁹³.

Din studiul mormintelor ce au fost incluse în această categorie rezultă, totuși, că profilul femeilor identificate nu este în exclusivitate al unor tinere la vârstă premaritală, deci nu se poate vorbi despre un simbol al statutului de „non-attained wedding”. Sunt și morminte cu femei mult mai în vârstă, iar argumentul că la 40–45 de ani nu erau căsătorite din anumite motive poate fi pertinent, dar, în același timp, este neconvingător⁹⁴.

Sursele literare și epigrafice converg în a susține ideea că nașterea copiilor era scopul primordial al căsătoriilor. Acest eveniment în viața de familie și în special în viața femeii trebuie să fi fost cel puțin la fel de important ca și nunta. Căsătoria legală era o condiție *sine qua non* în realizarea dezideratului de a avea copii legitimi. Totuși, căsătoria reprezenta doar o fază în definirea rolului final al femeii în societate, care era asigurarea continuității prin nașterea de urmași. Această imagine explică, de asemenea, alte ipoteze care au apărut în literatura de specialitate și care se referă la înmormântările cu păpuși⁹⁵. Obiectele legate de copilărie care se regăseau în mormintele unor femei căsătorite sugerează că familia romană și societatea nu priveau pe femeia în cauză ca pe un adult desăvârșit, împlinit, până când aceasta nu dădea naștere la copii⁹⁶. Aceasta ar putea fi explicația descoperirii unor păpuși în morminte de femei în vârstă⁹⁷. Acest obicei ar putea să marcheze nu doar virginitatea sau statutul de necăsătorită, cum este deja universal acceptat, dar și neîmplinirea scopului final al căsătoriei pentru femei, adică nașterea copiilor. Mormintele femeilor cu un singur cercel ar putea intra, de asemenea, în această categorie, chiar dacă este vorba de femei mai în vârstă. Bineînțeles, în cazul tinerelor fete precum cea de la Ibida simbolistica acestui posibil obicei se leagă, cel mai probabil, de virginitate, frecvent și variat reprezentată în Antichitatea romană, dar mai ales în perioada creștină⁹⁸.

Trebuie menționat că în Scythia Minor, au fost descoperite și morminte ale unor fete în pragul căsătoriei care aveau ambii cercei, ceea ce face și mai dificilă atribuirea precisă a acestui obicei unei anumite categorii de femei⁹⁹. Totuși, aceste cazuri nu contrazic neapărat ipoteza exprimată mai sus, luând în considerare că în interiorul aceleiași comunități un obicei sau ritual putea să nu fi fost practicat de toți componenții săi. Obiectele de inventar funerar puteau fi diferite și în funcție de credințele familiei decedatului, de condiția sa socială sau de alți factori¹⁰⁰.

⁹¹ Informația provine de la colegul Andrei Soficaru, de la Institutul de Antropologie din București, care a făcut și determinarea vârstei.

⁹² Vezi detalii despre inventar în D. Aparaschivei, M. Iacob, A. Soficaru, D. Paraschiv, *Aspects of everyday life in Scythia Minor reflected in some funerary discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, in *Homines, Funera, Astra* (eds. R. Kogălniceanu, R. Curcă, M. Gligor, S. Stratton), BAR 2014, Oxbow, Oxford, 2012, pp. 176–177.

⁹³ Exemplele din celelalte situri din regiune au fost incluse între secolul al II-lea și mijlocul secolului al V-lea p. Chr. O situație interesantă a fost identificată în Iordania, în situl de la Heshbon. Aici au fost găsite patru morminte cu câte un cercel fiecare, într-un complex monumental de perioadă romană târzie, databil în secolele V–VI p. Chr. Fără a face alte comentarii, autorul săpăturilor notează doar că aceasta trebuie să fi fost o tradiție bizantină: D. M. Beegle, *Heshbon 1973. Necropolis Area F*, in *Andrews University Seminary Studies*, 13.2 (Autumn), 1975, p. 211, nota 2.

⁹⁴ M. Ivanov, op. cit. (n. 84), pp. 298–299.

⁹⁵ K. Collingridge, op. cit. (n. 76), pp. 485–487.

⁹⁶ Un caz notoriu este cel al împărătesei Maria, soția lui Honorius, care a murit în 407 p. Chr., la 17–18 ani. În mormântul acesteia, au fost descoperite două păpuși, una de fildeș și alta de os, simboluri ale copilăriei, cu toate că era femeie măritată când a murit: M. A. Boldetti, *Osservazioni sopra i cimiteri de' Santi Martiri, ed antichi cristiani di Roma*, presso Gio: Maria Salvioni, Roma, 1720, p. 496, fig. I. Vezi și M. Manson, *Histoire d'un mythe. Les poupées de Maria, femme d'Honorius*, in *Mélanges de l'école française de Rome (MEFRA)*, 90, 1978, pp. 863–869.

⁹⁷ M. S. Arena, P. Delogu, L. Paroli, M. Ricci, I. Sagui, L. Vendittelli, *Roma-Dall antichità al Medioevo-Archeologia e storia – Nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi*, Ed. Electa, Milano, 2001, p. 238. Cel mai cunoscut și mediatizat caz este cel al preotesei vestale Cossinia, care avea 66 de ani când a murit. În cazul ei, păpușa descoperită în inventarul funerar putea simboliza virginitatea și implicit că nu avea copii, precum și neîmplinirea actului căsătoriei: G. Mancini, *Tivoli-Scoperta della tomba della Vergine Vestale tiburtina Cossinia*, in *Notizie degli Scavi di Antichità (NSc)*, 6, 1930, pp. 353–369; A. Bedini op. cit. (n. 82), pp. 85–86.

⁹⁸ Mulți autori latini considerau virginitatea ca fiind esențială în reprezentarea femeii ideale: K. K. Hersch, op. cit. (n. 21), p. 113. Ideea este și mai frecvent invocată în literatura creștină.

⁹⁹ La Callatis, M 157, cel mai probabil în mormântul unei tinere fete, s-a descoperit un inventar format dintr-un inel, două brățări simple, mărele de sticlă și doi cercei de bronz: C. Preda, op. cit. (n. 89), p. 97. Tot aici, în M290, cu doi copii și un adolescent, au fost descoperite, de asemenea, un cercel și o altă pereche de cercei: p. 108. De asemenea, în M317, de unde provin rămășițele a trei copii, inventarul funerar era o pereche de cercei: p. 110. Din păcate, nu există analize antropologice pentru a determina vârsta acestor indivizi.

¹⁰⁰ Unul dintre cele mai răspândite obiceiuri în practica funerară era depunerea obolului lui Charon. În ciuda cunoașterii semnificației depunerii de monede, mulți dintre cei înmormântați fie nu aveau astfel de monede, fie aveau mai multe decât ar fi fost necesar. I. Morris, *Death Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 106.

CONCLUZII

În epoca romană clasică, dar și mai târziu, chiar după adoptarea principiilor creștine, vârsta foarte fragedă la care fetele erau legal disponibile pentru actul căsătoriei argumentează opinia că trecerea de la copilărie la maturitate se făcea, oarecum, forțat. Această concluzie se detașează din izvoarele literare și epigrafice de peste tot din Imperiu. Fetele își asumau responsabilități de adult imediat după căsătorie, adică de pe la 12–13 ani, în unele cazuri. În schimb, trecerea băieților către obligațiile de adult se făcea mai târziu, către 17–18 ani, dar acestea implicau angrenarea în structurile administrative sau militare locale sau centrale. Abia după 23–25 de ani, bărbații se căsătoreau și se implicau într-o familie. Concludentă este constatarea că „pentru o femeie căsătoria era o vocație, în timp ce pentru un bărbat era o datorie”¹⁰¹.

În aria noastră de interes, spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră, o zonă de periferie a Imperiului, se constată, în general, aceleași realități ca în restul provinciilor. Epigrafic sunt confirmate două cazuri de mirese de 13 ani, situații care confirmă că limita dintre copilărie și maturitate în cazul acestor fete era practic inexistentă. Sentimentele pe care o copilă, smulsă din lumea jucăriilor, le-ar fi putut avea pentru un bărbat cu mulți ani mai în vârstă, sunt greu de identificat. În această privință, singura concluzie viabilă este că aceste mariaje timpurii erau în exclusivitate aranjamente de familie.

Și totuși, o generalizare a fenomenului nu poate fi luată în considerare în regiunea noastră de interes. Luând în calcul toate documentele epigrafice care sugerează vârsta căsătoriei, ajungem la o medie de vârstă la care se oficiau căsătoriile de 17–18 ani. Practic, era o situație de normalitate atâta timp cât, atât din punct de vedere medical, cât și psihologic, fetele erau apte pentru procreare, iar trecerea spre responsabilitatea de familist nu era atât de abruptă. În aceste condiții, se putea atinge scopul principal al căsătoriei, nașterea de copii în ideea menținerii unui echilibru demografic și în contextul în care rata mortalității infantile era foarte mare¹⁰².

Importanța căsătoriei și a creșterii copiilor în lumea romană este relevată de sursele care fac referire la moartea prematură a tinerilor, înainte de căsătorie. Evident, familia trebuia să sublinieze regretul profund atât prin epitafurile care evocau tragica pierdere și neîmplinirea maritală, cât și prin obiectele de inventar depuse, simbolic, în mormânt. Textele monumentelor funerare din perioada imperială îi menționează mai des pe băieții necăsătoriți, în vreme ce fetele care nu au atins acest deziderat sunt mult mai elocvent reprezentate prin inventarele funerare specifice.

Sursele arheologice sunt importante dar, în același timp, foarte dificil de interpretat. Hainele, bijuteriile și celelalte piese din mobilierul funerar pot indica statutul decedatului. Nu știm cu exactitate dacă înmormântările cu un cerceș ar putea fi unul dintre aceste obiceiuri, dar ar putea fi marca unei anumite categorii de fete și femei din anumite comunități concentrate, mai ales, în regiunile aflate sub influența greacă și, apoi, bizantină.

Prin urmare, nașterea, căsătoria și moartea, momentele trecerii individului, erau invariabil interconectate, iar împlinirea sau, după caz, neatingerea lor, trebuiau neapărat, evidențiate.

¹⁰¹ E. D’Ambra, op. cit. (n. 11), p. 47.

¹⁰² Mortalitatea infantilă atinge peste 30 % la copiii de sub un an: W. Suder, op. cit. (n. 50), p. 33.